

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КОСОВО И МЕТОХИЈА
У ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ТОКОВИМА

МЕЂУНАРОДНИ ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

Књига 1

Језик и народна традиција

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2010

Срето Танасић
Београд, Србија

РЕФЕРЕНЦИЈАЛНА И НЕРЕФЕРЕНЦИЈАЛНА ПРОШЛОСТ У ДЈЕЛУ ТРИ СВЕТА СУНЧИЦЕ ДЕНИЋ

У раду се аутор бави исказивањем референцијалне и неререференцијалне прошлости у дјелу *Три свети* Сунчице Денић, које је својом тематиком везано за Косово и Метохију. За исказивање референцијалних и неререференцијалних радњи у српском језику користе се готово исти глаголски облици, са извјесним разликама у њиховом избору за једну и другу функцију. Кад је у питању референцијална прошлост, у ту сврху се, у савременом српском језику, користе четири претеритална глаголска облика, а за исказивање неререференцијалне прошлости служе првенствено перфекат и потенцијал. Циљ рада је да се покаже како се користе ова средства у поменуте сврхе.

Кључне речи: српски језик, синтакса, глаголски облици, референцијалност, неререференцијалност, итеративност.

Руковет прозних текстова Сунчице Денић или роман, како се о томе договоре аутор и књижевна критика, занимљива је и оловно тешка проза. А може се свести и на једну причу: о томе како живи српски народ с Косова и Метохије данас и шта проживљава. Негдје је написала у овој књизи Сунчица Денић како за Србе страшно вријеме почиње тек након завршетка бомбардовања (мисли се на последње, „хуманитарно“ бомбардовање Срба на српском Космету, које је извео демократски Запад). Дотад су они живјели како тако, углавном увијек с невољама – па и бомбе су дио таквог живота, на својој земљи, а тада су морали да пођу. („Цела Метохија нестане. Цело се Косово измести.“ – стр. 133). Дакле, вријеме се може подијелити на оно прије бомбардовања и ово послје бомбардовања. Прије су живјели и борили се за живот, сада преживљавају и сјећају се живота на Космету. Извлаче се из прошлости догађаји, личне или породичне среће – све што живот значи. Тренуци среће, јединствене ситуације, дјечје игре, дружења, удаје, рађања, славе, свадбе, умирања по реду ... Како је то умјетнички сложено у овоме дјелу, говориће студенти књижевности и књижевна критика. Ја ћу се позабавити

једним питањем језичке природе – како се глаголским облицима исказују те ситуације/догађаји из прошлости.

Свака радња/ситуација може бити исказана као појединачна или као мноштво. Постоје различити типови мноштва радњи/ситуација¹. У овоме раду говорићу о исказивању појединачних, референцијалних, и неограничено понављаних, неререференцијалних прошлих радњи/ситуација. (Учинило ми се то интересантним пошто у овом дјелу, у приповиједању, прошлост заплускује садашњост, готово да се садашњост своди на враћање у прошлост, без тога садашњост би била упадљиво празна.). Ререференцијалне радње су, дакле, такве радње које се врше у једном тренутку садашњости, прошлости или будућности, а неререференцијалне радње/ситуације су оне које се врше неограничен број пута у садашњости, прошлости или будућности². У српском језику не постоји посебан глаголски систем за исказивање референцијалности, а посебан за исказивање неререференцијалности. И у једном и у другом случају углавном се користе исти глаголски облици. Постоје само извјесне разлике у избору глаголских облика у оба случаја, а у томе још играју улогу и избор вида глагола, друга синтаксичка средства у реченици и шири контекст³. Када је посриједи неререференцијалност, овдје ће бити говора само о једном типу – о итеративности.

Ререференцијална прошлост се исказује свим претериталним глаголским облицима српског језика: аористом, имперфектом, перфектом и плусквам-перфектом. У овоме дјелу имперфекат се јавља врло ријетко, како је то често данас и у књижевним дјелима. Зашто је тако, није на мени да одговарам. Свијет и вријеме о којим се пише представљени су тако да се облик имперфекта ту и не би доживљавао увјерљиво. Ипак, нашао сам неколико примјера са овим обликом:

[1]

1. Унутра све *беше* у познатом српском тону (45).
2. *Беше* то срна Оца Јустина Поповића, нека *срна у изјубљеном рају*, тада његова, сада моја (38).
3. Од прве ноћи она руку мени у недра, и тако се успава. *Беше* болешљива (89).
4. Нелагодно ми *бејаше* од толико загрцнутих речи ... (61).
5. *Беше* болешљива. Она болешљива, а Тома *илакаше* често (89).
6. Нађоше ми њу, сироту девојку, која *имаше*, за нас Косовце, најгори статус. Верена, па остављена (86).

¹ О томе се читалац може нешто више обавијестити у радовима Танасић 1996, Танасић 2005.

² Код нас се о разликовању (референцијалност/неререференцијалност) глаголске радње први пут одређеније говори у раду Ивић 1983, ²1995.

³ О овоме се више говори у радовима Ивић 1983, Танасић 1996. и касније.

7. Или каже да Бог ствара једанпут такво биће, или се запита како *мојаше* да се тако зарази и отидне млада (85).

У прва четири примјера у питању је имперфекат помоћног глагола *биџи* у именском предикату. У дјелу се може наћи још који овакав примјер. Овдје се ситуације представљају референцијално. Данас је имперфекат помоћног глагола *биџи* и најчешћи, са другим глаголима овај облик се ријетко јавља ван књижевног текста. У последња три примјера ради се о пунозначном глаголу у предикату. Из реченичног контекста видљиво је да се у првом примјеру радња представља нереференцијално. Таква могућност дата је облику имперфекта у српском језику⁴. У друга два примјера посриједи је референцијално представљање радње овим глаголским обликом. У сва три ова примјера аутор приповједач је у причу увео друге приповједаче, којима припадају реченице са имперфектом. Употреба имперфекта је мотивисана⁵.

Аорист је присутан у исказивању прошлих референцијалних радњи, што илуструју сљедећи примјери:

[2]

1. Чим *дођох*, ова мала трк – у крило (89).
2. Како ни пола године није прошло од Денине смрти, *гагоше* ми – те ја сваке суботе на гробље (89).
3. *Поћедасмо* кроз прозор, оно жандарми. Неколицина. Делибашић *рече* само да мора да бежи, па кроз прозор из задње собе *излеће* ... (88).
4. – Ајде, пењите се! – *рекох*, те један *седе* на точак с десне, а други с леве стране (32).
5. И таман онде у Грачаницу, поред манастира да прођем, *йрејречише* ми се нека кола (34).
6. То је, *осейџих*, време праштања (37).
7. *Видех* у тим очима себе као могуће у немогућем, или обрнуто (38).
8. *Наиђосмо* на њеног оца, тихог и благог човека који нас топло *йрими*, и мајку, помало већ душевно болесну, незаинтересовану, која је само тихо слушала разговор, не погледајући нас (87).
9. *Нађох се* ноћас, у сну, не знам откуд и како, испред железничке станице у Косову Пољу (125).

Аорист се јавља у складу са важећим правилима о употреби овога глаголског облика у српском језику. Оно што му отвара мјесто у овој дјелу јесу његове карактеристике да изреченој радњи даје својство доживљености и динамичности. Последња два примјера, рецимо, свједоче како су то битне карактеристике за овај глаголски облик, а не нека далека прошлост – у осмом

⁴ В. Танасић 2005а.

⁵ Томе се, по мом мишљењу, једино мало противи именица *сџаџус* у примјеру број шест на стр. 350.

примјеру је, тако, далека прошлост, али у деветом је ближа прошлост. Овај глаголски облик исказује готово искључиво прошле референцијалне радње, када је посриједи итеративни тип неререференцијалности – аорист је немоћан, па је тако и у овоме дјелу. (Он може исказивати неререференцијалност у пословицама и сл. изрекама⁶). У трећем случају наведено је више примјера са обликом аориста, да би се бар назначило како се овај облик јавља у неким случајевима у блоковима.

Уз аорист, перфекат спада у најчешће употребљаване глаголске облике у овоме дјелу. Он се овдје јавља у функцији исказивања референцијалних и неререференцијалних радњи. Референцијално су представљене ситуације у сљедећим примјерима:

[3]

1. Једном *сам*, кад већ није било тако мирно и сигурно на Косову, после 1981. године, изгубивши све аутобусе за Пећ и Клину, у недоба, *крнула* шинобусом у Метохију (120).
2. И до сада не могу засигурно да тврдим да *сам* баш у том шинобусу *видела* малог и старијег монаха ... (121).
3. *Видела сам* потом срну у мађарском и словачком житу (38).
4. Седам година *йровела је* потом у тиховању и мировању (78).
5. Годину пре ове европске турнеје *йисала сам* о животу писца Манојла по чешким затворима... (44).
6. Било је лето. *Сйремала се* жетва пшенице (87).
7. Њих тројица су *имала* двадесетеро деце (99).
8. Снаја ме *је*, као и увек, *нудила* ручком (128).
9. Кад *сам* недавно опет *чийјала* ... романе Вука Филиповића, *Трајови* и *Сйрма обала*, *учинило ми се* да у његовим реченицама, *нисам* до сада то *изјоворила*, има много Боре (61).

Како се види, перфекат се јавља са глаголима свршеног и несвршеног вида, управо онако како и знамо о коришћењу овог глаголског облика у српском стандардном језику⁷.

Перфекат се јавља и за исказивање неререференцијалне прошлости. Тако је у сљедећим примјерима:

[4]

1. Чини се, само су храбри *ишли* на те часове, а и они су *молили* Бога да су невидљиви (63).
2. Отац је често, поготово када се напије, *йомињао* близанце Лазара и Уроша (77).

⁶ Види у Танасић 2005а.

⁷ Види Ивић 1983.

3. Откуд човеку оволико знања, *ишли смо се*, и да ли ћемо некад и ми овако (79).
4. Мајка је *неодовала* када смо *ишли* објашњење (80).
5. *Помишљала сам* и да је у неком логору (89).
6. Како би и могли другачије да га зову кад *су с њим непосредно разговарали* само када *су се састајали* око договора за сетву или жетву ... (99).
7. ...јер *су њиве*, као једна парцела а подељене на три дела, најчешће *биле засејане* пшеницом, кукурузом или неким другим житом (99).

Нереференцијална прошлост исказује се само перфектом несвршених глагола; такву могућност нема перфективни перфекат⁸. На нереференцијалност се указује различитим средствима у оквиру реченице или контекста изван реченице. Седми примјер може се учинити другачијим. Међутим, у питању је трпни придјев од перфективног глагола употријебљен придјевски, кад предикат може исказивати како референцијалне, тако и нереференцијалне ситуације⁹, како је у овоме случају.

У исказивању нереференцијалне прошлости, типа итеративност, у српском језику се употребљава и облик потенцијала¹⁰. За разлику од облика перфекта, он се ту јавља са глаголима оба вида, како са несвршеним тако и са свршеним¹¹. Сљедећи случајеви то илуструју.

[5]

1. – Молим Бога да ме узме – *јоворила би*, носећи крст ... (78).
2. – Ово последње је Божје – *јоворио би* (81).
3. – Остави се више прича, молим те – *јоворила би* му она (81).
4. Он *би* јој *јричао* о Младени и њеној лепоти ... (90).
5. Он *би* их повремено *бодрио* (96).
6. Сваке вечери, пре спавања, ... он *би куцнуо* на прозор (100).
7. Само *би се* *јоказала* рука и бомбона која је висила ... (100).
8. Потом *би исјричао* грех Светог Петра (105).
9. ... где сам ишла ... да се нагледам ... телефона, црног и незграпног, који *би*, кад *бих јодијла слушалицу*, на сигнал ... *учинио* да добијем везу са целим светом (118).
10. Кад *бисмо* без разлога *јрошејали* до Косова Поља, јер село није покривало сва наша интересовања, *ишли бисмо* на Железничку (120).
11. Он, кад *би јоворио* о земљи, мислио је на квалитет и те косовске земље ... (148).

⁸ В. Ивић 1983, Танасић 2005а.

⁹ В. Стеваниовић 1991, Ивић 1983, Танасић 2005а.

¹⁰ То наше граматике биљеже – в., нпр. Стевановић 1991.

¹¹ В. Ивић 1983; Танасић 2005а.

Наведени примјери илустрјују домен употребе овог глаголског облика при исказивању неререференцијалних ситуација. Он се јавља и у уводним конструкцијама директног говора, уклапајући тако директни говор у приповиједање, али и у другим позицијама. Потенцијал имперфективних глагола, како слиједи, са имперфективним перфектом служи за исказивање имперфективних неререференцијалних радњи. Десети и једанаести примјер управо илуструје такву могућност: у првом примјеру је према перфективном потенцијалу временске клаузе употријебљен имперфективни потенцијал у управној клаузи; у другом примјеру је према перфективном потенцијалу временске клаузе употријебљен имперфективни перфекат управне клаузе.

У неким случајевима при исказивању неререференцијалне прошлости укључује се и облик презента. Такве случајеве илустроваће сљедећи примјери.

[6]

1. Тек кад отац *гође* с посла, он би се умирио (103).
2. Кад *сам* у близини, звао би ме да га чешем по леђима (104).
3. Па кад *каже* да су га камењем нагрдили, направили му ране по лицу, по телу, Дата би показивао себе, своје лице, ударао би се тамо где је Свети Стефан ударан (104).
4. Оних дана после јуна и после бомбардовања, када сам готово била сама у том делу насеља, чим би сунце зашло, ја *извучем* обућу и *йоређам* испред степеништа, напољу (155).
5. Наиља би ме ујутру питала шта сам синоћ толико викала, гужва се чула, а ја јој *кажем*: Девери ми дођу сваку ноћ (155).
6. Кад само помислим колико смо заједно радили! (...) *Љушићимо* до поноћи, *йричамо*, *йевамо*. Ови Цанини би и засвирали (150).
7. Уживали су уз смех. Ја бих се, на крају, поклонила, а неко би, из публице, бацио новчић. Узевши га, *йрилазим* и љубим руку (95).
8. Отац је често, поготово када *се наиције*, помињао близанце Лазара и Уроша (77).

У овом примјерима облик презента би се могао замијенити или обликом потенцијала, када је ријеч о перфективности предиката, или и обликом потенцијала и обликом перфекта, када је посриједи имперфективност предиката. Презент је у првих седам примјера, у односу према предикату исказаном обликом потенцијала неке од клауза у сложеној реченици, и јасно је да се ради о неререференцијалној прошлости, конкретно – о итеративности. Презент се у погледу вида понаша као и потенцијал, исказује несвршене и свршене радње. Сличан је потенцијалу и по томе што уноси евокативност¹². У осмом примјеру презент се комбинује са обликом имперфективног перфекта, који иска-

¹² Потенцијал исказује евокативност за разлику од перфекта – Ивић 1983, стр. 44.

зује нереференцијалну прошлост. Овдје би могао бити замијењен обликом потенцијала, облик перфекта би морао промијенити вид, а то би већ значило већу разлику у односу на изворни примјер.

Плусквамперфекат је глаголски облик који у савременом српском језику има своје мјесто, мада му је домен употребе знатно ужи од облика перфекта¹³. Међутим, у анализираном дјелу стање не одговара стању које важи за савремени српски језик. Нашао сам свега три случаја употребе овога облика, и то све у исказивању пасивне дијатезе. То су ови примјери:

[7]

1. Када је о ногама реч, из тог времена остале су многе последице: пошто су обе ноге биле *йрикљештене, йрињечене* (не сломљене, сломљено је нешто друго), то понекад боли (69).
2. Приче би биле невероватне: од гатања у пасуљ и длан циганке тридесет и неке године која је видела судбину Цаниних, до ноћи у манастиру Девичу, када је, чудом, преко ноћи *био излечен* мој стриц Петар (80).
3. Притисла мука кућу, па нисам знала да ли да гледам несрећну мајку ..., или болеснога брата, сада јединца, или да му негде по косовским рововима чарапе вунене однесем, и нешто за јело; *беше мобилисан* (89).

Ови примјери се и међусобно разликују, односно, не би сви облици трпног придјева могли бити замијењени обликом радног придјева. У првом примјеру то би било могуће – добили бисмо плусквамперфекат, рецимо пошто ми је обе ноге лим *био йрикљештио*. У другом случају не би могао доћи плусквамперфекат: ... када су, чудом, преко ноћи *били излечили* мог стрица Петра. Ту би природно дошао облик перфекта. О асиметрији између активних и пасивних форми плусквамперфекта у нашој стручној литератури писано је¹⁴; овдје није мјесто да се о томе сложеном питању говори. Предикат у пасивној форми у трећем примјеру није једнозначан: трпни придјев није једнозначан, тј. не зна се, ничим се у реченици не указује на то, да ли има придјевску или глаголску семантичку компоненту. Ако се узме да је присутна глаголска компонента, онда би се доиста радило о плусквамперфекту и пасивна форма би могла бити замијењена активном формом тога облика.

У сваком случају, ово је ријетко дјело у ком се облик плусквамперфекта не јавља при режиму активне дијатезе.

¹³ О овом глаголском облику треба погледати Стевановић 1991, Ивић 1980, те Танасић 2009, стр. 62–77.

¹⁴ У радовима сарајевског професора Ксеније Милошевић седамдесетих и осамдесетих година XX вијека; наводе се у књизи Танасић 2009. Нешто о томе се може наћи и у Танасић 2005а.

*

На једном сегменту синтаксе глаголских облика показано је да Сунчица Денић у дјелу *Три светиа* суверено влада језиком у грађењу умјетничке слике Косова и Метохије. У дјелу се за исказивање референцијалне и неререференцијалне прошлости користе глаголски облици који у српском језику имају такву могућност – за референцијалне радње сва четири претеритална облика, за неререференцијалне – перфекат и потенцијал (уопште у српском језику, аорист и имперфекат су у том погледу на периферији). Поштују се основна правила која важе у српском стандардном језику за ову њихову синтаксичку функцију, али аутор их комбинује у складу са потребама књижевног дјела. Уз ове облике користи се повремено и облик презента за исказивање неререференцијалне прошлости. Посебност је у томе што се од четири претеритална облика практично не јавља плусквамперфекат, глаголски облик који у савременом српском језику има своје стабилно мјесто, додуше – са мањом фреквенцијом у односу на перфекат. Сунчица Денић у свом дјелу врло успјешно користи могућности које јој нуди српски језик у овом дијелу синтаксе. У овом малом раду то је показано. Потпунији опис захтијевао би више труда, али би показао и више у том смислу.

ЛИТЕРАТУРА

Ивић 1980 – Милка Ивић, *О значењу српскохрватској њлусквामीерфектїа*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIII/1, Нови Сад, 93–100.

Ивић 1983 – Milka Ivić, *Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljani radnji*, у књ. Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Beograd, ² 1995.

Стевановић 1991 – М. Стевановић, *Савремени српски језик II, Синїакса*, пето издање, Београд.

Танасић 1996 – Срето Танасић, *Презентї у савременом српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Танасић 2005 – Срето Танасић, *Синїаксичке шеме*, Београдска књига, Београд.

Танасић 2005а – Срето Танасић, *Синїакса ілаїола*, у књ. П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синїакса савременоїа српскоїа језика. Просїа реченица*, Институт за српски језик САНУ и др., Београд.

Танасић 2009 – Срето Танасић, *Синїакса ілаїола*, друго допуњено издање, Београдска књига, Београд.

Срето Танасић

РЕФЕРЕНЦИАЛЬНОЕ И НЕРЕФЕРЕНЦИАЛЬНОЕ ПРОШЛОЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТРИ МИРА СУНЧИЦЫ ДЕНИЧ

Резюме

В настоящей работе анализируется способ выражения референциальных и нереференциальных прошлых действий в произведении *Три мира* Сунчицы Денич. Она по своему происхождению связана с Косово и Метохия, поэтому и данное произведение тематически связано с этим сербским краем. В нем описывается судьба сербского народа, который после бомбардировки, произведенной Западом в конце двадцатого века, должен был покинуть свой косовско-метохийский край.

Сербский язык, также как и другие славянские языки, для выражения различий с точки оппозиции референциальность / нереференциальность глагольного действия использует в основном тот же репертуар глагольных форм. Разница замечается только относительно их выбора, при чем важную роль играют глагольный вид и другие средства, имеющиеся в предложении. Когда речь идет о выражении прошлых референциальных действий, сербский язык имеет в своем распоряжении четыре глагольных форм: аорист, имперфект, перфект и плюсквамперфект. Интересно, что в анализируемом произведении Сунчицы Денич не встречается форма плюсквамперфекта, хотя она имеет свое место в современном сербском стандартном языке. Для выражения нереференциальных прошлых действий используются имперфективный перфект и потенциальное наклонение глаголов совершенного и несовершенного вида, чем, впрочем, располагает сербский стандартный язык. Тут включается также форма презенса. Анализ показал, что Сунчица Денич в данном произведении убедительно владеет возможностями имеющимся в этой части сербского синтаксиса, служащими для изображения временных отношений, согласованными с потребностями анализируемого художественного произведения.